

HET DEMONISCHE KARAKTER EN UITERLIJK VAN DE HOMERISCHE SIRENEN

De Sirenen zijn demonische, duistere creaturen: dat wil dit artikel aantonen. Maar eerst wil ik even een mooier licht laten schijnen over deze dames. In de loop der eeuwen hebben ze zich van heel wat zijden laten zien: ze hebben gediend als klaagvrouwen op de graven, ze stonden symbool voor de verlokkingen van de liefde, de muziek en de kennis, ze weerden demonen af en ga zo maar door. Ze fladderden met hun vleugels doorheen een heel spectrum van betekenissen, een spectrum dat ik binnen de spanne van dit artikel geen recht kan doen. Hier gaat het enkel over de startplaats van deze stuntvliegers. Als zij u kunnen verlokken en boeien, vergeet dan niet dat er nog veel meer is...

Homerus

In de *Odyssea* worden de Sirenen tweemaal beschreven: één maal door de tovenares Circe, wanneer ze Odysseus waarschuwt voor deze wezens (*Odyssea*, 12, 37-58) en één maal door Odysseus zelf, die het verhaal doet van de eigenlijke confrontatie met de Sirenen (*Odyssea*, 12, 153-200)¹.

Voor de moderne lezer is het frappant dat Homerus met geen woord rept over het uiterlijk van deze legendarische verleidsters. Wij kennen de Sirenen van de antieke afbeeldingen als vogels met een vrouwenhoofd, of we associëren ze met de vrouwen met het onderlijf van een vis, zoals ze sinds de vroege Middeleeuwen ook bekend staan. Met deze twee mengwezens in het achterhoofd verwacht men op zijn minst een aanwijzing in de richting van een bijzonder uiterlijk, maar niets daarvan. Circe en Odysseus beschrijven wél hoe de omgeving van de Sirenen eruit ziet: van Circe komen we te weten dat de Sirenen op een weide leven, bij de lugubere resten van hun slachtoffers: de beenderen van weggrotende lichamen, met de verschrompelende huid er nog rond. Odysseus voegt er later aan toe dat die weide bebloemd is. Tot drie maal toe wordt er een dualis gebruikt, waaruit men mag besluiten dat de Sirenen met twee zijn². Uit de gebruikte lidwoorden, adjectieven en participia die met de

¹ Zie vooral K. Marót (1958 en 1960). Meer recent zijn P. Rossi (1970), G. Gresseth (1970) en A. Iriarte (1993) die het onderwerp vrij algemeen behandelen. Verder is ook het werk van J. Leclercq (1997) en (1992) interessant.

² V. De Donder (1992: 16) ziet in de dualis echter geen afdoende bewijs voor een tweevoud en suggereert dat het er toch misschien meer waren. Er zijn effectief nog voorbeelden van het gebruik van dualisvormen voor een groep die uit meer dan twee bestaat, zoals *Ilias*, 8, 182-198 en *Ilias* 9, 185. K. Marót (1960: 36-40) ziet op zijn beurt in de dualis een teken van

Sirenen accorderen kan men opmaken dat ze vrouwelijk zijn. Wanneer het schip aan het eiland komt gaat de wind liggen door toedoen van een goddelijke macht (δαίμων, daimoon).

Wat de Sirenen zelf aangaat heeft Homerus het vooral over het verleidelijke gezang, waaraan Odysseus moet weerstaan. Het belang van de stem en het gezang blijkt uit de frequentie waarmee in de passus woorden voorkomen als horen, luisteren (ἀκούω komt negen maal voor, verspreid over beide fragmenten), stem (vier maal de accusatief van ὄψ en drie maal een vorm van φθόγγος) en gezang (ᾠοιδή, drie maal). Stem en gezang worden gekarakteriseerd als helder (λιγυρός, ἔντυνος)³. Door de Sirenen θεσπέσιος te noemen wijst Homerus erop dat zij spreken in de hoedanigheid van godheden. Verder wordt hun stem zoet en mooi genoemd (μελλίγηρς, κάλλιμος) en zegt Circe Odysseus genietend (τερπόμενος) naar hen te luisteren. Van de Sirenen wordt ook nog gezegd dat ze betoveren (θέλω).

Het is ook frappant dat in deze passus de afstanden uitgedrukt worden met behulp van het geluid: *'Pijlsnel gleden we over het water en toen we het eiland / zo dicht waren genaderd als een stem kan schreeuwen...'*⁴. Bovendien is de stem van de Sirenen het enige waartegen Odysseus zijn makkers moet wapenen. De list die hij gebruikt heeft alles met het gehoor te maken. De bemanning kan bij het voorbijvaren deze diva's nog steeds zien, het volstaat dat zij hen niet horen.

En tenslotte: Homerus, die het uiterlijk van de Sirenen onbeschreven laat, hecht zoveel belang aan hun woorden dat hij ze citeert (*Odyssea* 12, 184-191):

*"Kom toch, beroemde Odysseus, glorie van de Achaiers
Laat uw schip stilhouden, zodat u onze stemmen kunt horen.
Niemand heeft zijn zwarte schip ooit voorbij laten varen
voordat hij naar ons honingzoete lied had geluisterd.
Daarna vaart hij bevredigd door met een schat aan kennis.
Wij weten wat de Argeiers en de Trojanen leden
door de wil van de goden in het brede Troje
wij weten alles wat er gebeurt op de vruchtbare aarde."*

macht en goddelijkheid en stelt dat men die kon gebruiken voor één wezen dat een bijzondere macht bezat. Zodoende liet men iets als het ware voor twee tellen. Hij gelooft dat er oorspronkelijk (maar die oorsprong hoeft niet Homerus te zijn) maar één Sirene was. Dit alles is misschien niet onmogelijk, maar ik houd het bij twee Sirenen.

³ M. Kaaimio (1977: 44), die karakterisering van geluid in vroege Griekse poëzie behandelt, schrijft over λιγυρός dat het "the pleasant sound of the female singing voice, capable of carrying afar" kenmerkt.

⁴ Homerus, *Odyssea*, 12, 181-182. Hier en elders wordt de vertaling van Imme Dros (1991) geciteerd.

Demonische kenmerken van de homerische Sirenen

Aan de hand van de beschrijving van de Sirenen door Circe en Odysseus kunnen we de aard van deze zangeressen nader bepalen. Een term die ik naar voor zou willen schuiven is 'demon', volgens Van Dale "*Bovennatuurlijk wezen dat mensen en hun handelingen beheerst, ten goede of (gewoonlijk) ten kwade*"⁵.

Dat zij mensen beheersen, betoveren, meer bepaald met hun gezang, is reeds gebleken. Het kwaad in de Sirenen moet ook niet ver gezocht worden: ik denk dat niemand zin heeft om als verschrompelend lijk te eindigen. Over hun bovennatuurlijke aard valt evenwel nog één en ander te zeggen.

Macht over leven en dood

Ze blijken macht te hebben over leven en dood: ze lokken de ongelukkige passanten steevast de dood in. De lugubere details die Homerus ons daarbij verschaft lijken genoeg te zeggen.

Ook tussen de regels kan men de aanwezigheid van de dood lezen. De woonplaats van de Sirenen, een bebloemde weide, lijkt op het eerste gezicht erg lieflijk. Toch is het juist op een dergelijke *locus amoenus*, dat dikwijls huiveringwekkende gebeurtenissen plaats gaan vinden. Is Persephone niet op een weide vol bloemen geschaakt door Hades, die van haar koningin van de onderwereld wilde maken? Calypso woonde op zo'n malse weide⁶ en ook in de onderwereld is er een weide met asphodelus (slaaplelie) te vinden⁷. Het onheilspellende aspect van dergelijke weiden wordt mooi verwoord door A. Motte (1973: 243): "*car c'est le propre de toute prairie de dissimuler sous sa surface verdoyante des profondeurs obscures*"⁸. Deze weiden vertonen een aantal gemeenschappelijke kenmerken: ze liggen op een verre, onbepaalde plaats, dikwijls bij water (meestal de oceaan), en ze worden bewoond door bovenaardse, gevaarlijke wezens of doden.

Als bewoonsters van een weide kunnen de Sirenen misschien eerder beschouwd worden als verbonden met de aarde dan met het water en zodoende als

⁵ Het begrip demon heeft een zekere evolutie ondergaan. Ik gebruik 'demon' niet in de zin van 'goddelijke macht', zoals bij Homerus gebruikelijk was. Voor een goed begrip van deze term, zie J. Long (1986), die iets vager definieert: "*Demons are spiritual beings, both benevolent and malevolent in nature*" en W. Wunderlich (1999: 18). Ik volg hier deels E. Hofstetter (1990), die heeft geprobeerd het begrip demon, evenwel zonder duidelijke definitie, toe te passen op de sirenenafbeeldingen uit de vroege Griekse kunst (cfr. infra).

⁶ Homerus, *Odyssea* V, 72.

⁷ Homerus, *Odyssea*, XI, 539 en XXIV, 13.

⁸ Verdere voorbeelden van dergelijke weiden kan men vinden bij G. Gresseth (1994: 208-209).

chtonische wezens opgevat worden⁹. De aarde wordt later bij Euripides (cfr. infra) genoemd als moeder van de Sirenen. Het is opvallend dat in de Griekse mythologie de aarde de moeder is van heel wat monsterlijke creaturen. Andere versies melden dat de Sirenen geboren zijn uit de aarde, toen die bedruppeld werd met het bloed van Achelous, een riviergod bij wie Heracles een hoorn had afgebroken¹⁰.

Verder mogen we ook niet vergeten dat Odysseus net een bezoek aan de onderwereld heeft afgelegd. De woonplaats zelf van de doden kan dus niet ver af zijn. Bovendien komen ze vlak vóór twee andere monsterlijke tegenstanders van Odysseus, Scylla en Charybdis.

Macht over de natuur

Op die verdacht lieflijke plek blijken de natuurkrachten zich abnormaal te gedragen: de wind gaat liggen en de golfslag bedaart. De dichter schrijft dit toe aan een godheid, maar verduidelijkt de aard van deze godheid niet: met de aanduiding δαίμων (daimoon, goddelijke macht), moet de lezer zich tevreden stellen. Ongebruikelijke weersverschijnselen zijn kenmerkend voor de aanwezigheid en de komst van bovennatuurlijke wezens¹¹. Ook van dit fenomeen zijn nog andere voorbeelden te vinden in de *Odyssea*: Odysseus krijgt bijvoorbeeld pas wind op het moment dat hij de onderwereld verlaat, tijdens zijn tocht aldaar heeft hij het zonder moeten stellen.

Het feit dat de Sirenen macht over de natuur leken te bezitten, zorgde ervoor dat ze als godheden konden gerespecteerd worden: in het tweede *Parthenium* van Pindarus (zesde-vijfde eeuw voor Christus) proberen zangers het lied van de Sirenen te imiteren om schadelijke winden te bedaren en aldus de oogst veilig te stellen¹².

⁹ P. Rossi (1970: 467), die bovendien opmerkt dat ze op afbeeldingen zelden hun rots verlaten, hoewel de kunstenaars hen vleugels meegeven. Men kan natuurlijk opmerken dat dit komt omdat de beeldende kunstenaars Homerus navolgen, die zijn Sirenen op hun kleine eiland liet blijven. De verbondenheid van de Sirenen met de aarde wordt ook beklemtoond door D. West (1995: 177-178).

¹⁰ Met Achelous worden de Sirenen voor het eerst geassocieerd bij Libanius, *Progymnasmata*, 2.6-2.7 (vierde eeuw). Deze mythe is allicht gevormd naar analogie met de geboorte van de Erinyen, die geboren zouden zijn uit het op aarde druppelend bloed van de ontmande Cronus. Verder wordt dikwijls één van de Muzen vermeld als moeder van de Sirenen. Voor een duidelijk overzicht van de verschillende genealogieën, zie Zwicker (1927: 294-295).

¹¹ G. Gresseth (1970: 210).

¹² Pindarus *Parthenium* fragment 94b, uitgave H. Maehler (1971).

Alwetendheid

Is het eenvoudigweg de schoonheid van het lied die Odysseus betoverde? Het lied der Sirenen wordt effectief als erg mooi gekarakteriseerd: het is zoet, mooi en helder en Odysseus kan ervan genieten. Toch lijkt het mij onwaarschijnlijk dat Homerus de woorden van de Sirenen zou hebben weergegeven als enkel de muzikale kwaliteiten van de Sirenen betoverend zouden zijn.

Waarmee ze lokken zou moeten blijken uit hun lied. Ze beloven aan Odysseus rijkdom onder de vorm van kennis en herinnering. Uit het laatste vers dat ik citeerde blijkt inderdaad dat zij kennis hebben van *'alles / Wat gaat gebeuren op de vruchtbare aarde'*. Bovendien herkennen zij Odysseus meteen en spreken ze hem direct aan, zonder dat Odysseus iets deed om zich kenbaar te maken.

Is het voor de alwetendheid van de Sirenen dat Odysseus wou bezwijken? Zo dacht Cicero er alleszins over. Een held als Odysseus was volgens hem niet met wijsjes (*'cantiunculis'*) van de wijs te brengen, maar de Sirenen *'be-weerden veel te weten'*¹³.

De Sirenen leggen echter niet de meeste nadruk op hun alwetendheid. Ze beloven Odysseus geen kennis waar hij iets concreet mee kan doen: ze stellen hem bijvoorbeeld niet voor om hem informatie te geven over zijn thuis, of ze bieden hem geen informatie over de te volgen reisroute aan. Integendeel, ze verwijzen naar Troje: de plaats vanwaar hij probeert weg te geraken. Odysseus was zelf in Troje en weet wel wat er daar allemaal gebeurd is. Volgens P. Pucci (1979)¹⁴ willen de Sirenen hiermee Odysseus' ego strelen en hem verleiden om te komen luisteren naar de verheerlijking van zijn eigen heldendaden. Ze spreken hem aan in zijn hoedanigheid van held, met het epitheton *πολύαινος* (*'beroemd'* in de vertaling van Dros), dat enkel voor Odysseus is voorbehouden. Het wordt in de *Ilias* drie maal gebruikt voor Odysseus (9, 673; 10, 544 en 11, 430), en in de *Odyssea* enkel in deze passus. Op de naam van Odysseus volgt de bijstelling *'Glorie van de Achaiers'*: zo stond hij bekend op het slagveld en zo wordt hij in de *Ilias* twee maal genoemd, in passages die handelen over zijn belangrijke daden¹⁵, maar in de *Odyssea* enkel hier. Odysseus wordt dus als het ware uitgenodigd om terug te keren naar zijn roemrijk heroïsch verleden in Troje, om zich te laten bezingen. Hij is natuurlijk een held zoals alle andere

¹³ Cicero, *De finibus* V, 18 (49).

¹⁴ In dit artikel wil Pucci aantonen dat het lied van de Sirenen 'Iliadisch' is, op vlak van inhoud maar vooral op vlak van stijl. Meerdere woorden en combinaties van woorden in deze passus zijn namelijk uniek binnen de *Odyssea*, maar kunnen wel meerdere keren teruggevonden worden in de *Ilias*. Mij lijken de inhoudelijke argumenten belangrijker dan de argumenten die betrekking hebben op de zeggingswijze, omdat eerstgenoemde veel directer zijn.

¹⁵ Homerus *Ilias*, IX, 673 en X, 544.

helden: hij heeft gevochten voor eer en roem, die hij kan krijgen onder de vorm van, onder andere, gezangen. Laat hij zich niet met graagte bezingen door Demodocus aan het hof van de Phaeacien¹⁶? De Sirenen kunnen Odysseus niet alleen herkennen, ze kennen blijkbaar ook zijn karakter en weten op welke gevoelige snaren ze kunnen inspelen.

Blijven hangen in het Trojaanse verleden, zoals de Sirenen het hem presenteren, zou echter fataal zijn en een andere herinnering doen vervagen: die aan zijn vrouw en zijn zoontje, de herinnering aan de thuis waarnaar hij moet terugkeren. Hier kan men bij de visie van P. Pucci (1979) mooi die van A. Iriarte (1993) laten aansluiten. Zij beschouwt het vergeten van de eigenlijke missie, de terugkeer, als hét grote gevaar dat dreigt in de *Odyssea*. Het thema van het vergeten komt natuurlijk het duidelijkst tot uiting in de passage van de Lotuseters, waar een paar van Odysseus' mannen van de Lotus eten en alles vergeten. Ze hebben enkel nog de wens daar te blijven en 'de terugkeer naar huis te vergeten'¹⁷, zodat ze met geweld moeten worden meegesleurd¹⁸.

Circe betreft trouwens het gezin in haar waarschuwing voor de Sirenen. Iemand die naar de Sirenen luistert, zo stelt ze, 'komt niet meer thuis, die / wordt nooit meer door zijn vrouw en kinderen welkom geheten.'¹⁹ Zij verwerkt dus zijn missie in haar waarschuwing. Volgens S. de Rachewiltz (1987: 38) schuilt hier nog meer achter en staat het gezinnetje dat Circe beschrijft in feite voor de maatschappelijke orde en de beschaving. 'Wilde' vrouwelijke godheden als de Sirenen zouden die beschaving en orde bedreigen. Odysseus mag luisteren naar de Sirenen en genieten van het bed van Circe en Calypso, maar, zoals nu wel duidelijk is, zijn eigenlijke terugkeer naar Ithaca niet vergeten.

Gelijkenissen met andere bovennatuurlijke wezens

Er is al gewezen op gelijkenissen tussen de Sirenen, Circe, Calypso en de Lotuseters. Vooral met Circe, die ook een goddelijk wezen is, vallen parallellen te zien, die ik graag even zou aanstippen²⁰. Om te beginnen weet Circe verdacht

¹⁶ Homerus, *Odyssea*, VIII, 494.

¹⁷ Homerus, *Odyssea* IX, 97.

¹⁸ Verder kunnen ook parallellen gelegd worden met de passage bij Calypso, die Odysseus verleidt in de pregnante zin des woords, hem vasthoudt en hem zo ook belet terug te keren. Verder hebben de middeltes van Circe dezelfde uitwerking op de mannen als de stem van de sirenen: ze doen het verlangen naar huis verstommen en hun eigenlijke doel vergeten.

¹⁹ Homerus, *Odyssea*, 12, 42-43.

²⁰ S. de Rachewiltz (1987: 8-45). De kapstok waar hij zijn uiteenzetting aan ophangt, is een piramidevormige schets van de belevenissen van Odysseus. De *Necyia* vormt de top van de piramide en links en rechts daarvan, één niveau lager, staan Circe en de Sirenen, recht tegenover elkaar.

veel over de Sirenen, zelfs genoeg om Odysseus uit te leggen wat hij moet doen om zonder enige schade aan de Sirenen te passeren. Scylla en Charybdis, waar ze nochtans een meer gedetailleerde beschrijving van geeft, kent ze blijkbaar niet goed genoeg om Odysseus een remedie aan de hand te doen. Hij moet een aantal manschappen offeren.

Circe zingt ook zelf, bij het weven, vlak voor ze Odysseus' mannen in zwijnen zal veranderen²¹. Zang en betovering zijn blijkbaar nauw met elkaar verbonden.

Het betoveren van de Sirenen zou een vorm van vastbinden kunnen zijn, als men tenminste geloof kan hechten aan de meest courante etymologische verklaring van de naam 'Σειρήν' (Seirèn, Sirene). Die zou verwant zijn aan het woord 'σειρά' (seira, band, strik, boei)²². Ook Circe is een vrouw die verstand heeft van knopen, meer nog, ze geeft die kennis zelfs door aan Odysseus²³. Is weven trouwens ook niet een vorm van binden?

Odysseus krijgt bovendien in beide gevallen de toelating om te genieten van het goede dat de dames te bieden hebben. Hermes geeft hem de tip Circe's bed niet te versmaden²⁴ en Circe suggereert hem een middeltje om toch te kunnen genieten van het anders dodelijke gezang der Sirenen. Het hoeft niet gezegd dat de bemanning het met minder moet stellen.

Aan de hand van deze kenmerken, die we uit de Odysseepassage kunnen distilleren, kunnen we besluiten dat de term 'demon' goed past bij de Sirenen zoals Homerus ze beschreef. Zoals echter reeds een aantal maal is vermeld, kan er over het uiterlijk van de Sirenen niets opgemaakt worden uit de *Odyssea*. De eerste tekst die ons hierover iets leert stamt uit de vijfde eeuw voor Christus. Euripides laat in zijn *Helena* het titelpersonage de Sirenen aanroepen om samen met haar te klagen. De verzen 167-168 luiden als volgt (in de vertaling van W. Courteaux en B. Claes, 1997):

*"Kom, gevleugelde Sirenen,
dochters van de aarde."*

De Sirenen zouden dus vleugels moeten hebben. Deze tekst wijst in elk geval al in de richting van de vogels met een vrouwenhoofd, die veelvuldig in de Griekse beeldende kunst worden aangetroffen²⁵.

²¹ Homerus, *Odyssea* X, 224-231.

²² H. Frisk (1970: 688). Deze merkt echter op: "*Da die urspr. (appellativische) Bedeutung unbekannt ist, sind wir für die Etymologie auf Hypothesen angewiesen*".

²³ Homerus, *Odyssea*, VIII, 448.

²⁴ Homerus, *Odyssea*, X, 297.

²⁵ Een catalogus van alle Sirenen uit de archaische en klassieke periode is te vinden bij E. Hofstetter (1990). Een catalogus van de afbeeldingen van het sirenenavontuur van Odysseus is te vinden bij O. Touchefeu-Meynier (1968).

De Sirenen in de beeldende kunsten

Presirenen

In de literatuur is er geen twijfel mogelijk wanneer we met Sirenen geconfronteerd worden: de naam zegt het zelf. In de beeldende kunst ligt dat heel wat moeilijker. Het is namelijk niet zeker of de wezens die men over het algemeen Sirenen noemt, de vogels met een vrouwenhoofd, wel de wezens waren die Homerus en de Grieken van zijn tijd voor ogen hadden wanneer ze spraken over Sirenen. Zekerheid is er pas wanneer naast een afbeelding een opschrift te zien is dat op een Sirene wijst, of wanneer we duidelijk te maken hebben met de afbeelding van het sirenenavontuur van Odysseus.

K. Marót heeft een aparte term bedacht voor deze naamloze vogels met een mensenhoofd: presirenen. Van deze term zal ik mij ook bedienen, zonder mij daarom bij zijn volledige gedachtengang aan te sluiten²⁶.

Als we de karakteristieken van deze presirenen van dichterbij bekijken, is het misschien mogelijk om aan de hand daarvan de verhouding tussen presirenen en Sirenen te bepalen, en een conclusie te trekken omtrent het uiterlijk van de zangeressen voor wie Odysseus zijn oren moest sluiten.

De eerste voorstellingen van presirenen stammen uit de zevende eeuw voor Christus, uit de oriëntaliserende periode in de Griekse kunst, waarin vaak gebruik werd gemaakt van dierenmotieven. Veel fabeldieren, zoals de vogels met een mensenhoofd, worden overgenomen uit de Oosterse culturen in de Griekse. Op vaatwerk uit de zevende eeuw komen de presirenen heel frequent voor, ook in de zesde eeuw waren ze nog populair, vooral binnen de zwartfigurige vaasschilderkunst. De roodfigurige had minder aandacht voor fabeldieren. Verder treft men presirenen aan op de randen van ketels, op spiegels, als kleine terracotta-beeldjes die als grafgift dienden en als grote reliëfs of losstaande beelden op graven.

Als men vertrekt van de definitie van 'demon' zoals die eerder is gegeven, blijkt dat ook de presirenen daar goed aan voldoen.

Dikwijls werden binnen een afbeelding verschillende fabelwezens en gewone dieren bij elkaar afgebeeld, zoals bijvoorbeeld binnen een dierenfries.

²⁶ De term wordt voorgesteld door K. Marót (1958: 11 en 1960: 20). Hij komt tot de introductie van deze term omdat hij gelooft dat de Sirenen van Homerus een menselijke gedaante hadden. Hierdoor kon hij moeilijk de oudste vogels met een vrouwenhoofd ook Sirenen noemen. Tot op dit punt kan ik hem veel krediet geven. Hij is echter van oordeel dat men presirenen en Sirenen als twee totaal verschillende wezens moet beschouwen tot op een bepaald punt van samenvloeiing. Hiermee kan ik mij niet akkoord verklaren: de gelijkenissen tussen beide maken juist de kern uit van dit artikel.

Fig. 1: Atheense kylix van de Amasisschilder, 6^e eeuw v.C.
Boston, Museum of Fine Arts, naar J. Boardman (1993: 74).

Fig. 2: Kylix van de Nikosthenesschilder uit Athene, 6^e eeuw v.C.
Rome, Villa Giulia, naar J. Boardman (1991: 77).

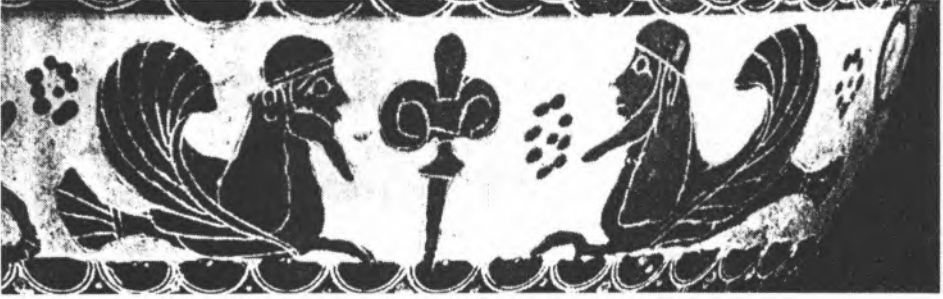

Fig. 3: Corintische oenochoë, 7^e eeuw v.C.
München, Staatliche Antikensammlung, naar E. Hofstetter (1990: tafel 2,1).

Fig. 4: Attische hydria uit Caere, 6^e eeuw v.C. Parijs, Louvre, naar J. Leclercq (1992: 29).

Fig. 5: Corintische aryballus uit Beotië, 6^e eeuw v.C.
Boston, Museum of Fine Arts, naar O. Touchefeu-Meynier (1968: n°245).

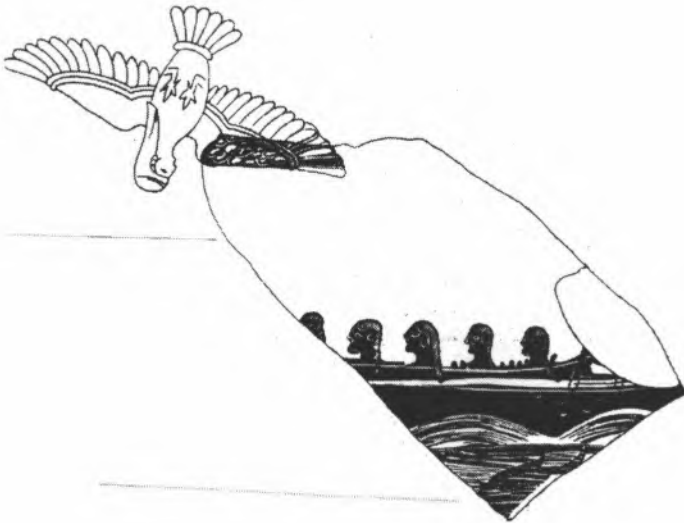

Fig. 6: Vaasfragment uit Naucratis, 600 v.C. Naar G. Weicker (1902: 45).

(Pre)Sirenen kunnen daarin vertegenwoordigd zijn tussen dreigende wilde dieren zoals leeuwen en demonische krachten zoals sfinxen. In die omgeving stralen ze zelf ook vaak een zekere dreiging uit. Denk maar aan de Sirene op figuur 4 die een leeuw beveelt stil te zijn.

Het dierlijke overheerst in het uiterlijk van deze wezens, enkel hun hoofd is menselijk (hetgeen zal veranderen in de loop van de vijfde eeuw). Vegetatiemotieven, eveneens uit het Oosten afkomstig, komen heel vaak voor temidden van deze beesten²⁷.

Vele presirenen dragen een *polos*: een rond hoedje, dikwijls gedragen door godinnen, dat opgevat kan worden als een teken van bijzondere macht. Andere dragen dan weer een hoofdband, een teken van verhevenheid (figuur 3).

Er is gebleken dat de homerische Sirenen alwetend waren. Ook presirenen konden afgebeeld worden als alwetende wezens. Althans, zo interpreteert K. Schefold (1958: 39) de grote ogen die soms worden afgebeeld bij presirenen. Sommige dragen het oog zelfs in hun lichaam (figuur 1). Het is een feit dat 'weten' en 'zien' twee begrippen zijn die in de Griekse cultuur nauw met elkaar verbonden waren. Het werkwoord 'weten' (οἶδα, oida) is verwant met het werkwoord voor 'zien' (ὁράω, horaoo) zoals blijkt uit de aorist van het laatste werkwoord, εἶδον (eidon, ik zag)²⁸. Precies dit werkwoord voor 'weten' werd door de homerische Sirenen gebruikt²⁹.

Deze presirenen werden dikwijls samen met of in de sfeer van bepaalde godheden afgebeeld, voornamelijk godheden die iets te maken hadden met leven, groei en dood zoals Aphrodite, Hermes, Apollo en Artemis³⁰. Ook bij voorstellingen van Athena kunnen presirenen te zien zijn (figuur 2) en zelfs zo opvallend vaak dat D. Nilsson (1966: 228) ze beschouwt als een attribuut van Athena, naast haar uil. Na de zesde eeuw moest Athena evenwel met de uil alleen genoegen nemen. Poseidon ontbreekt in dit rijtje van goden, er is slechts één afbeelding bekend van een presirene die rechtstreeks met hem in verband gebracht kan worden. Het gaat om een presirene op een aryballus die is teruggevonden bij zijn heiligdom te Poros³¹. Het feit dat de presirenen weinig banden met Poseidon hadden, pleit echter niet tegen een verwantschap tussen de

²⁷ Zonder hier al te veel belang aan te hechten wil ik toch even de macht over de natuur terug in herinnering roepen die Homerus' Sirenen bezaten.

²⁸ H. Frisk (1970: 357).

²⁹ A. Iriarte (1993: 154) beklemtoont in dit verband ook dat het woord ὄψ (ops, stem, cfr. supra) naast 'stem' ook 'gezichtsvermogen' kan betekenen: "*Il s'agit d'un de ces termes qui rendent compte de la fréquente interférence entre la vision et les mots qui se produit dans la langage oraculaire*".

³⁰ E. Hofstetter (1990: 44, 84-86, 113-116). J. Pollard (1965: 140-141) stelt dat het vooral gaat om vrouwelijke, eerder sinistere godheden.

³¹ E. Hofstetter (1990: 58; 300). Een afbeelding heb ik niet kunnen bemachtigen.

presirenen en de homerische Sirenen, hoewel die op een eiland midden op zee leefden. Er is immers reeds gebleken dat de homerische Sirenen eigenlijk meer banden hadden met de aarde en de onderwereld dan met de zee (cfr. supra).

Opvallend is ook het voorkomen van een heel aantal presirenen met een baard in de oriëntaliserende periode (figuur 3). Het feit dat deze presirenen een baard dragen, betekent niet noodzakelijk dat ze mannelijk zijn. Afbeeldingen van Egyptische farao's bewijzen immers dat ook vrouwen een baard kunnen dragen en per slot van rekening zijn deze hybriden uit het Oosten afkomstig en komt het beeld van de vogel met een mensenhoofd (via Fenicië) uit Egypte³². Een baard kan dan worden opgevat als een chtonisch symbool en een teken van macht in plaats van een bewijs van mannelijkheid.

Uit deze kenmerken meen ik met E. Hofstetter te kunnen opmaken dat het hier gaat om wezens met een demonisch karakter. Verschillende kenmerken duiden de presirenen immers als bovennatuurlijk of op zijn minst bijzonder machtig: ze staan dicht bij de goden, ze hebben een zekere band met het leven en zeker met de dood. Ze oefenen een zekere dreiging uit op hun omgeving die te vergelijken valt met de dreiging die uitgaat van wilde beesten of grimmige fabelwezens zoals sfinxen³³. Bovendien kunnen ze alwetend zijn.

Binnen de roodfigurige vaasschilderkunst werden ze veel minder afgebeeld, omdat de kunstenaars van deze stroming een voorkeur hadden voor menselijke onderwerpen in een eerder heldere, Olympische sfeer, zodat dreigende demonen plaats moesten ruimen voor meer vriendelijke, behulpzame schepsels.

De Griekse religie kende effectief van in het begin (zoals we dat althans bij Homerus lezen) een aantal demonische wezens. De fabeldieren die uit de oosterse kunst kwamen, bleken erg geschikt om deze wezens tussen goden en

³² K. Marót (1958: 14-15 en 1960: 124). In de Egyptische grafcultus werd de ziel voorgesteld als een vogel met een mensenhoofd, die het geslacht had van de overledene. In de Griekse kunst vindt men in de zevende eeuw, toen de kunst nog sterk onder de invloed uit het Oosten stond, nog baardige presirenen, maar de baardeloze en duidelijk vrouwelijke overheersen. Dit laat toe om een verband te leggen met de homerische Sirenen, die duidelijk vrouwelijk waren.

³³ Om mijn betoog te ondersteunen zou ik graag enig statistisch materiaal naar voren willen schuiven. Van de 756 (pre)sirenen die zijn opgenomen bij E. Hofstetter (1990) zijn er 103 die in het gezelschap van dreigende wilde beesten of fabelwezens afgebeeld staan, 18 met een hoofddekseel of een hoofdband die op een bijzondere macht wijst, 4 die verbonden worden met het motief van de grote ogen, 47 die afgebeeld worden binnen de invloedssfeer van een godheid (vooral Hermes en Athena) en 10 met een baard. Kenmerken die een demonische aard eventueel zouden tegenspreken worden bij de andere (pre)sirenen niet aangetroffen. Hierbij moet ik wel opmerken dat de (pre)sirenen die bij E. Hofstetter gesignaleerd worden maar niet beschreven, niet zijn opgenomen in deze statistiek.

mensen in voor te stellen³⁴. Dit scenario kan zich ook hebben afgespeeld met de presirenen en de Sirenen zoals we ze kennen van bij Homerus.

Sirenen met een label

Het eerste artefact waarvan met zekerheid kan gesteld worden dat er een Sirene op is afgebeeld, dateert van rond 550 voor Christus (figuur 4)³⁵. Het gaat om een stuk Attisch vaatwerk, waar twee vogels met een vrouwenhoofd aan weerszijden van een paar leeuwen afgebeeld staan. Bij de linkse kan men het opschrift 'ΣΙΛΕΤΟΝ' (siletón, zwijg) onderscheiden, terwijl de rechtse zich voorstelt aan het publiek met de woorden 'ΣΙΡΗΝ ΕΙΜΙ' (Siren eimi, ik ben een Sirene). Er werden meerdere, jongere stukken vaatwerk gevonden met Sirenen die zich aldus kenbaar maakten, eventueel zelfs met de eigennamen die men intussen had bedacht voor Homerus' zangeressen. Nu klinkt wel de vraag waarom deze Sirene aan de toeschouwer moet duidelijk maken wie ze is. Was het soms een innovatie om een vogel met een vrouwenhoofd een Sirene te noemen³⁶? Of is dit gewoon een teken van de opkomende tendens om wat men schildert ook te benoemen³⁷?

Vogels met een vrouwenhoofd, maar zonder bijschrift, kunnen toch met zekerheid Sirenen genoemd worden, wanneer ze afgebeeld worden binnen de context van Odysseus' sirenenavontuur. De oudste voorstelling hiervan is in Boston te bewonderen, op een kleine Beotische aryballus, die gedateerd wordt tussen 575 en 550 voor Christus (figuur 5). Men ziet het schip van Odysseus met de held aan de mast gebonden. Boven het schip vliegen twee vogels die door hun dreigende houding het dreigende gevaar en het demonische karakter van de Sirenen bevestigen³⁸. Naast het schip is een soort platform met uitsteeksels te zien, waarop twee vogels met een vrouwenhoofd staan, met het gezicht naar het schip gericht. Een derde figuur is eerder teruggetrokken. Achter dit eiland (?) is een constructie te zien die als een dambord in vakjes is verdeeld. De derde figuur zou een Sirene kunnen zijn, maar mijns inziens houdt zij zich

³⁴ D. Nilsson (1966: 228). Het gaat hier niet alleen om Sirenen maar ook om andere fabelwezens. H. Mode (1973: 80-211) behandelt Sirenen als demonen samen met de Centauren en de Sfinxen.

³⁵ Er is ook nog een stuk vaatwerk uit de zevende eeuw waarop een vogel met een mensenhoofd Athena bijstaat en het bijschrift $\epsilon\omega\upsilon\varsigma$ of $\epsilon\omega\upsilon\varsigma$ draagt (wous of Eous). Volgens E. Hofstetter (1990: 33) zou dit een variant kunnen zijn van Ἰωή (Iooè, geweest). Positief is de sfeer waarbinnen dit wezen zich ophoudt dus niet. Zij suggereert ook dat dit woord een Corintische pendant zou zijn voor het Ionisch-Attische $\Sigma\iota\rho\acute{\eta}\nu$ (Sirèn, Sirene).

³⁶ J. Leclercq (1997: 19).

³⁷ W. Biers (1996: 182).

³⁸ D. West (1995: 179-180).

daarvoor iets te afzijdig. Het zou ook om Circe kunnen gaan en dan zou de dambordachtige constructie haar paleis kunnen zijn. Men kan ook denken aan Chton, de aarde, die zoals gezegd volgens een bepaalde traditie de moeder van de Sirenen was³⁹.

Bijgevolg heeft men pas vanaf de zesde eeuw voor Christus zekerheid omtrent het feit dat vogels met een mensenhoofd Sirenen genoemd konden worden. E. Hofstetter (1990: 71) stelt over de vogelwezens zonder naam dat deze gerust ook Sirenen genoemd mogen worden. Ik prefereer toch de term presirenen, hoewel ik wens te beklemtonen dat de presirenen en de sirenen uit de beeldende kunst wezens zijn met hetzelfde karakter en uiterlijk. Toch wil dit niet zeggen dat het gaat om dezelfde figuren als diegene die beschreven staan bij Homerus. E. Hofstetter denkt dat de Griekse beeldende kunstenaars een bekend wezen, met een algemeen demonisch karakter, gelijk zijn gaan stellen met een welbepaald mythisch wezen, namelijk de Sirenen zoals ze bekend waren van bij Homerus. Zo denk ik er ook over en juist daarom volg ik ook Marót met zijn introductie van de term 'presirene'.

J. Leclercq (1997: 19) heeft wat het laatste betreft, een geijkaardige mening en pleit ervoor het oosterse halfwezen dat we terugvinden op de vazen los te zien van de homerische Sirenen: *"Alles wijst er immers op dat de vogel met een mensenhoofd, de formele voorloper van de Sirene, in oorsprong helemaal niet uit de mythische sfeer stamde maar alleen maar van pas kwam wanneer demonische wezens moesten worden afgebeeld. Die gedaante zou zonder meer zijn overgenomen om de Sirenen van Odysseus voor te stellen..."*⁴⁰. Zij is er echter tegenstander van om de presirenen ook Sirenen te noemen op grond van analogie met de jongere, benoemde Sirenen of in een *Odyssea*-scène figuren de Sirenen.

De samensmelting van presirenen met Sirenen wordt het uitvoerigst behandeld door K. Marót (1958: 11-15 en 1960: 148-151). De presirenen kregen volgens hem in de tweede helft van de zesde eeuw voor Christus de naam 'Sirenen' wegens de gelijkenissen die ze vertoonden met de Sirenen van Odysseus. Hij noemt de macht over de natuur en de waarzeggerscapaciteiten als de doorslaggevende elementen in de gelijkstelling.

Na de eerste voorstellingen van de homerische sirenenscène werden ook voorstellingen gemaakt van musicerende vogels met een vrouwenhoofd of -buste (want om muziek te maken hadden ze armen nodig, die ze tot hiertoe niet bezaten). E. Hofstetter (1990: 118) vermoedt dat men op hen dan ook de andere gaven van de sirenen is gaan overdragen..

³⁹ Een overzicht van de verschillende interpretaties is te vinden bij O. Touchefeu-Meynier (1968: 146-147).

⁴⁰ J. Leclercq (1992: 28).

Ook ik zou niet zozeer de tegenstellingen tussen de Sirenen van Homerus en de Sirenen van de vaasschilderkunst willen benadrukken, als wel de gelijknissen. Op een gegeven moment zijn de kunstenaars de demonische presirenen gaan gelijkstellen met de homerische Sirenen en zoiets kon alleen maar geschieden op grond van bepaalde gemeenschappelijke kenmerken. De twee overeenkomsten die Marót vermeldt, de macht over de natuur en de waarzeggerscapaciteiten, heb ik beter proberen uitwerken en aanvullen met de gelijknissen met andere goddelijke en demonische figuren.

De vergelijking met andere demonen ligt eveneens voor de hand: de Sfinx kon op een gelijkaardige manier het leven nemen van haar slachtoffers die niet slim of sluw genoeg waren om haar te verslaan. Opvallend is in die zin ook dat er later een traditie zal ontstaan die de Sirenen zelfmoord laat plegen als ze verslagen worden, hetzij na het passeren van Odysseus, hetzij na het passeren van de Argonauten, die het halen omdat Orpheus met zijn lier muzikaal beter presteert dan de Sirenen. Zelfmoord bij falen is typisch voor dit soort demonen: het is een soort gelijkheidsprincipe tussen demon en slachtoffer: wie verliest moet het met zijn leven bekopen⁴¹.

Ook al waren de presirenen misschien geen mythische wezens, zoals J. Leclercq het formuleerde en waarmee ze bedoelt dat er geen welbepaald verhaal met hen verbonden is, de mythologische Sirenen van Homerus waren duidelijk wel demonisch. De demonische kenmerken moeten dan de basis geweest zijn voor een samensmelting van de twee creaturen.

De vraag die nu evenwel overblijft, is wat Homerus en zijn publiek zich voorstelden bij het begrip 'Sirenen'.

De eerste voorstellingen van vogels met een mensenhoofd in de Griekse kunst duiken op in de zevende eeuw voor Christus, dus net iets na Homerus. Ik ben geneigd K. Marót (1958: 5-6) te volgen, die gelooft dat de Sirenen een gewone vrouwengestalte hadden omdat Circe Odysseus anders ook voor het schouwspel zou gewaarschuwd hebben, zoals ze ook Scylla en Charybdis beschreef, of omdat Odysseus anders wel iets aan de Phaeacen zou verteld hebben over dat wonderlijke schepsel⁴². Men kan er van uitgaan dat Homerus de Sire-

⁴¹ Marie Delcourt (1944: 129), in een werk over de legende van Oedipus. De eerste vermoedelijke afbeelding van de zelfmoord van de Sirenen is te vinden op een fragment van een vaas uit Naukratis van rond 600 voor Christus (figuur 6) en is dus ouder dan de eerste literaire attestatie nl. Lycophron *Alexandra* 712-737 (tweede eeuw). Zie Touchefeu-Meynier (1968: 145). Men kan echter betwijfelen of er hier wel vallende Sirenen worden afgebeeld: het grootste deel van de Sirene in figuur 6 is gereconstrueerd door Weicker.

⁴² Hij is ook nog van mening dat het adjectief *θεσπέσιος* (thespesios, goddelijk) enkel bij menselijke figuren past en dat de gelijkenissen tussen Sirenen en Muzen (muzikaliteit, alwetendheid,...) vragen om Sirenen met een menselijke gestalte.

nen niet beschrijft omdat zijn publiek al bekend was met deze dames, maar dat betwijfel ik. De eerste persoon die namelijk een beschrijving van de Sirenen nodig kan hebben is Odysseus, die de Sirenen duidelijk nog niet kende voor Circe hem erover berichtte. Binnen de tekst zou een beschrijving dus nodig zijn.

Men kan hier tegen in gaan door te stellen dat het uiterlijk van Sirenen met een vogellichaam en een vrouwenhoofd helemaal geen gevaren in zou houden voor Odysseus en dat het uiterlijk bejigevoel ook niet beschreven moest worden. Toch denk ik dat de mannen wel eens minder gestaag zouden geroeid hebben bij het zien van zo'n vreselijk halfwezen. Ook zouden gevleugelde Sirenen wel eens naar het schip kunnen toevliegen. In dit kader kan men opmerken dat de beeldende kunstenaars de gevleugelde Sirenen ook bijna altijd op hun rots laten zitten. Een tegemoetkoming aan Homerus?

Ook kan men argumenteren dat er geen enkele afbeelding van volledig menselijke Sirenen bestaat en dat de Sirenen zodoende van in het begin vogels met een vrouwenhoofd moeten geweest zijn. Ik vind het al te gemakkelijk om Marót's argumenten van tafel te vegen met dit *argumentum ex silentio*. Het is een feit dat de opvatting dat Homerus met zijn Sirenen menselijke gestalten voor ogen had ook gebaseerd is op *argumenta ex silentio*, omdat de beperkte gegevens die geanalyseerd kunnen worden dwingen tot dergelijke denkschema's. Ik wil echter Marót's standpunt en zijn onderscheid tussen Sirenen en Presirenen wat meer aandacht schenken dan de laatste tijd gedaan ordt, ondanks het feit dat zijn standpunt niet minder (maar helaas ook niet meer) gefundeerd is dan andere. Al te vaak, dunkt me, gaat men ervan uit dat de grote onzekerheid omtrent het uiterlijk van de homerische Sirenen een toelating is om termen en figuren door elkaar te gebruiken.

Mieke PENNINCK

Bibliografie

- Biers, W. (1996). *The archaeology of Greece*, Cornell University Press, Ithaca and London.
- Boardman, J. (1991). *Athenian red figure vases, the Archaic Period: a handbook*, Thames & Hudson, London.
- Boardman, J. (1993). *Athenian black figure vases: a handbook*, Thames & Hudson, London.
- De Donder, V. (1992). *De lokroep van de Zeemeermin*, Standaard uitgeverij, Antwerpen.
- Delcourt, M. (1944). *Oedipe ou la légende du conquérant*, Librairie E. Droz, Paris.
- De Rachewiltz, S. (1987). *De Sirenibus: an Inquiry into Sirens from Homer to Shakespeare*. Garland publishing, London.
- Frisk, H. (1970). *Griechischen Etymologischen Wörterbuch* bd. 2, Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg.
- Gresseth, G. (1970). *The Homeric Sirens*, in: *Transactions and proceedings of the American philological Association*, 101, pp. 203-218.
- Hofstetter, E. (1990). *Sirenen im archaischen und klassischen Griechenland*, Konrad Triltsch Verlag, Würzburg.
- Iriarte, A. (1993). *Le chant-miroir des Sirènes*, in: *Métis: revue d' anthropologie du monde grec ancien*, 8, 1, pp. 147-159.
- Kaaimio, M. (1977). *Characterisation of sound in early Greek literature*, in: *Commentationes Humanarum Litterarum*, 53, Societas Scientiarum Fennica, Helsinki & Helsingfors.
- Leclercq, J. (1992). *De antieke Sirenen*, in: *Van Sirenen en Meerminnen*, pp. 34-39, ASLK-uitgave, Brussel.
- Leclercq, J. (1997). *La Sirène dans la pensée et dans l'art de l'Antiquité et du Moyen Âge: du mythe païen au symbole chrétien*, Classe des beaux-arts. Académie Royale de Belgique, Brussel.
- Long, J. (1986). *Demons, an overview*, in: *The encyclopedia of religion* 4, pp. 282-288, Macmillan Publishing company, New York.
- Marót K. (1958). *The Sirens*, in: *Acta ethnographica academiae scientiarum Hungaricae*, 7, pp. 106-211.
- Marót K. (1960). *Die Anfänge der Griechischen Literatur: Vorfragen*, kap.2: *Die Sirenen*, pp. 106-211, Verlag des Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest.
- Mode, H. (1973). *Fabeltiere und Dämonen: die phantastische Welt der Mischwesen*, Edition Leipzig, Leipzig.
- Nilsson, M. (1966). *Geschichte der griechischen Religion*, 1, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München.
- Pollard, J. (1965). *Seers, Shrines and Sirens: the Greek religious revolution in the 6th century BC*, George Allen Unwin Ltd, London.
- Pucci, P. (1979). *The song of the Sirens*, in: *Arethusa*, 12, 2, pp. 121-132.
- Rossi, P. (1970). *Sirènes antiques: poésie, philosophie, iconographie*, in: *Bulletin de l' association Guillaume Budé*, 24, 4, 4, pp. 463-481.
- Touchefeu-Meynier, O. (1968). *Thèmes Odysséens dans l' art antique*, chapitre 4: Ulysse et les Sirènes, Editions E. De Boccard, Paris.
- Weicker, G. (1902). *Der Seelenvogel in der alten Litteratur und Kunst: eine mythologisch-archaeologische Untersuchung*, Teubner, Leipzig.
- West, D. (1995). *Some cults of Greek Goddesses and female daemons of Oriental origin, especially in relation to the mythology of the goddesses and daemons in the Semitic world*, in: *Alter Orient und Altes Testament, Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte des alten Orients und des Alten Testaments*, bd. 233, pp. 174-187, Neukircher Verlag, Neukirchen.
- Wunderlich, W. (1999). *Dämonen, Monster, Fabelwesen*, in: *Dämonen, Monster, Fabelwesen*, ed. U. Müller & W. Wunderlich,, pp. 9-38, UVK Fachverlag für Wissenschaft und Studium, St.-Gallen.
- Zwicker, F. (1927). *Sirenen*, in: *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart, t. IIIa. 1, V Halbband (1927), kol. 288-308.